

بررسی موضوعی کتب منتخب چاپ سنگی مصور موجود در کتابخانه مرکزی تبریز

چکیده:

هنر کتاب‌آرایی در قالب تولید نسخ خطی و در ادامه آن کتب چاپ سنگی از موضوعات قابل بررسی و توجه است.

احساس نیاز بیشتر به مجلدات بیشتری از کتب تألیفی در دوره قاجار، تولید کتاب از مرحله نسخه نویسی به مرحله چاپ در نسخه‌های انبوه قدم گذاشت. در این میان نژلر و ش چاپ سنگی به دلیل سهولت در ارائه خط و آثار هنری، بر روش‌های پیشین ترجیح داده شد و اهمیت فراوان یافت. هنرمندان این دوره موضوعات اجتماعی، مذهبی، تاریخی و... پیرامون خود را با روش چاپ سنگی به راحتی در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌دادند.

کتابخانه مرکزی تبریز یکی از مراکز نگهداری نسخ خطی نفیس و کتب چاپ سنگی است که گنجینه ارزشمند هنری را در خود جای داده است. مطالعه حاضر به بررسی معرفی کتب چاپ سنگی موجود در کتابخانه مرکزی تبریز پرداخته است. در این تحقیق از میان انبوه کتب چاپ سنگی موجود، سه نمونه با توجه به اهمیت موضوعی و کیفیت تصاویر با موضوعات ادبی، مذهبی، تاریخی انتخاب و بررسی شده است.

یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که سه کتاب آثار عجم، کلیات جودی و هزارستان مورد بررسی، دارای تصاویر زیبا با عناصر زیبایی‌شناسی و بصری فراوانی است. توجه به موضوعات مختلف اجتماعی، مذهبی، تاریخی از جمله ویژگی‌های مفهومی این کتب است که در کنار ویژگی‌های زیبایی‌شناسی آن از جمله ترکیب‌بندی، بعدنمایی و... دیده می‌شود.

اهداف مقاله:

۱. دستیابی به ویژگی‌های بصری کتب چاپ سنگی نفیس موجود در کتابخانه مرکزی تبریز.
۲. شناخت موضوعی کتب چاپ سنگی موجود در کتابخانه مرکزی تبریز.

سوالات مقاله:

۱. ویژگی‌های بصری کتب چاپ سنگی نفیس کتابخانه مرکزی تبریز چیست؟
۲. مفاهیم و موضوعات به کار رفته در کتب چاپ سنگی مصور کتابخانه مرکزی تبریز کدام است؟

واژگان کلیدی:

کتابخانه مرکزی تبریز، کتب چاپ سنگی، بررسی موضوعی، آثار عجم، ابنیه تاریخی، کلیات جودی، هزارستان، مضمون و محتوا.

✦ ✦ مهناز شایسته‌فر
✦ ✦ مریم متفکر آزاد

✦ تاریخ دریافت مقاله: ۸۹/۹/۶
✦ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۰/۳/۲۹

✦ ✦ دانشیار گروه هنر اسلامی دانشگاه تربیت مدرس
shayestm@modares.ac.ir

✦ ✦ پژوهشگر، کارشناس ارشد هنر اسلامی از دانشگاه
تربیت مدرس.
mmotafakkerzad@yahoo.com

✦ این مقاله برگرفته از پایان‌نامه با عنوان بررسی نگاره‌های نسخ خطی موجود در کتابخانه مرکزی تبریز با تأکید بر کتب اهدایی استاد نخجوانی است که به راهنمایی دکتر مهناز شایسته‌فر مدیر گروه هنر اسلامی دانشگاه تربیت مدرس در تاریخ ۱۴/۶/۱۳۹۰ دفاع شده است.

مقدمه

هنر ایرانی همواره در جلوه‌های مختلف نمود داشته که کتابت و تولید نسخ خطی و در ادامه آن تولید کتب چاپ سنگی در این سرزمین بالیده است. این هنر بزرگ در ادوار مختلف با توجه به سلاطین روزگار در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران و جهان جلوه‌گری کرده است. از جمله مراکز نگهداری این کتب ارزشمند، کتابخانه مرکزی تبریز است که در سال ۱۳۳۵ هـ. ش تأسیس شد و با کتب و نسخ نفیس خطی اهدایی برادران نخجوانی (حاج محمد و حاج حسین) و سایر شخصیت‌های بزرگ و فرهیخته شروع به کار کرد. کتابخانه مرکزی دارای هفت مخزن با گنجایش حدود ۵۰۰ هزار جلد کتاب و صدها هزار نسخه نشریه و مجله و تالارهای مطالعه ویژه پژوهشگران، نشریات ادواری و... است.

این تحقیق به بررسی موضوعی کتب منتخب چاپ سنگی این کتابخانه به ویژه، بخش خطی آن تحت عنوان «گنجینه مخطوطات و نفایس» می‌پردازد. در این بخش هزاران جلد کتاب و نسخ خطی، کتب چاپ سنگی، چاپ سربی قدیمی و اسناد خطی و کتیبه‌ها و تابلوهای نفیس خوشنویسی، از هنرمندان دوره‌های صفویه و قاجاریه نگهداری می‌شود. کتب چاپ سنگی و سربی موجود در کتابخانه مرکزی تبریز "اهدایی حاج محمد نخجوانی" بیش از ۵۲۰۰ جلد بوده، که در مخزن نسخ خطی این کتابخانه نگهداری می‌شود. این منابع ارزشمند به لحاظ قدمت، محتوی، نوع جلد، جنس کاغذ و هنر بزرگی که در آن‌ها به کار رفته منحصر به فرد می‌باشند و از ارزش معنوی برخوردارند.

این تحقیق چهار نمونه از کتب چاپ سنگی این کتابخانه را در موضوعات مذهبی، تاریخی و ادبی انتخاب و از هر نمونه با توجه به اهمیت موضوعی و کیفیت، چهار تصویر، مورد بررسی قرار داده است.

۱. "حاج محمد نخجوانی در سال «۱۲۹۷ هـ. ق» در تبریز دیده به جهان گشود. وی به مطالعه کتب ادبی و تاریخی و جمع‌آوری آثار نفیس علاقه وافری داشت و در طول حیاتش به کشورهای مختلف سفر کرد و در این سفرها دیدار دانشمندان و خرید نسخ خطی و نفیس را که به انجای مختلف از کشور خارج شده بودند وجهه همت خود ساخت. وی در تأسیس کتابخانه تربیت در سال ۱۳۰۰ و کتابخانه ملی تبریز در سال ۱۳۳۵ هـ. ش نقش بسزایی داشت و کتب‌های خطی و چاپی و نشریات بسیار ارزشمندی به کتابخانه ملی تبریز اهدا کرد. تعداد کتب‌های خطی اهدایی وی ۱۱۶۳ جلد و کتب چاپی ایشان بیش از ۲۵۰۰ جلد است که در کتابخانه مرکزی تبریز نگهداری می‌شوند. (بروشور و کتابنامه کتابخانه مرکزی تبریز، ص ۳).

ویژگی و تزیینات کتب چاپ سنگی دوران قاجاریه

در دوران قاجاریه تعدادی از رشته‌ها و زمینه‌های هنری و از جمله تولید نسخ خطی و کتب چاپ سنگی تحت حمایت دربار و دولت قرار گرفت.

خارج شدن تولید کتاب از محدوده دربار باعث استفاده طیف وسیعی از مردم از این کتب شد و از طرفی نیز بهای ارزان این کتب بر رونق آن‌ها افزود.^۳ این رونق موجب تاثیر متقابل اوضاع اجتماعی آن دوران در روند تولید این کتب و موضوعات به کار رفته در آن‌ها و بالعکس شد.

افزایش روابط سیاسی - اقتصادی با غرب و روند رو به رشد مبادلات اقتصادی، سیاسی و هنری با اروپا که در اثر این روابط صنعت چاپ وارد کشور شد از یک طرف، علاقه‌مندی مردم به علوم و فنون و به ویژه چاپ و کتابخوانی از طرف دیگر، گسترش چاپ کتب سنگی با دامنه موضوعات وسیع و را به دنبال داشت. آنچه در کتب چاپ سنگی اهمیت دارد، طرح موضوعات و دغدغه‌های روزمره و مورد علاقه مردم روزگار قاجار است که حتی در ایجاد کارگاه‌ها و چاپخانه‌های مستقل و آزاد نمود می‌یافته است. تزیینات و ویژگی‌های زیبایی‌شناختی کتب چاپ سنگی نیز با توجه به محوریت مردم و سلیقه آن‌ها صورت می‌پذیرفت.

چاپ مسطح یا همان چاپ سنگی نوعی چاپ هنری محسوب می‌شود که تولید آثار هنری با خطوط ظریف را ممکن می‌ساخت. در چاپ سنگی از استاد کاران و هنرمندان بسیاری چون نقاشان، خوشنویسان، تذهیب‌کاران، تیزاب‌کاران و... استفاده می‌شود. صفحه‌آرایی و چارچوب داخلی تهیه کتب چاپ سنگی بیشتر همان روال تهیه نسخه‌های خطی دوره‌های پیشین بوده است^۴ در این کتاب‌ها فضای صفحه بر اساس نوع کتاب و مضمون آن آرایش یافته است. در منظومه‌های شعری... صفحه معمولاً با چهار یا شش ستون عمودی جدول کشی شده... در برخی کتاب‌ها تصویر در صفحه جداگانه‌ای قرار دارد و توضیح هر تصویر به شکل سنتی در کتیبه‌ای در بالای آن آمده است و در شمار دیگری از کتاب‌های چاپ سنگی تصاویر در میان متن جای گرفته‌اند و یا، تصویر به فراخور متن در آغاز یا پایان داستان قرار گرفته‌اند.^۴ از جمله عناصر صفحه‌آرایی می‌توان به، صفحه اول «عنوان» - سر فصل یا سرلوح «سرخن» - جدول کشی - حاشیه نویسی - صفحه خاتمه^۵ و... اشاره کرد. استفاده از تصاویر و خوشنویسی در این روش به دلیل عدم استفاده از حکاکی در فرآیند چاپ به سهولت انجام می‌پذیرفته است. تصاویر ملهم از شیوه نقاشی قاجاریه بوده که در جهت توصیف بیشتر متن و به صورت تمام‌صفحه و یا به صورت ترکیب با متن و لابه‌لای متون به کار رفته‌اند، به طوری که نقاش در خدمت هر چه رساتر بودن متن است. آنچه در تصاویر کتب چاپ سنگی اهمیت به سزایی داشته، بیان مفهوم و متن و رساندن آن به بهترین صورت بوده که با توجه به امکانات این روش و توانایی هنرمندان آن به هدف خود رسیده است.^۶ در واقع تصویرسازی واقع‌گرایانه در کتب چاپ سنگی رواج داشته است.

در کتب چاپ سنگی رد پای نقاشی سنتی ایرانی به وضوح دیده می‌شود، به نحوی که "در فن کتاب‌آرایی دوران قاجار، نگرش نگارگران گذشته با تحولاتی متناسب با امکانات و محدودیت‌های فن چاپ ادامه داشته و بنابر همان سنت‌های مصورسازی دیرینه، مجالس زیادی در لابه‌لای صفحات کتب چاپی توسط مصوران این دوره ساخته شده است. در

۲. "صنعت چاپ از طریق اروپا به ایران راه یافت و نخستین بار در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار به کوشش عباس میرزا نایب‌السلطنه، چند تن از ایرانیان فن چاپ را در اروپا آموخته و دستگاه چاپ حروفی «چاپ سربی» و چاپ سنگی را وارد ایران کردند. با توجه به مشکلات چاپ سربی روش چاپی دیگری به نام چاپ سنگی رواج یافت که «برای اولین بار توسط میرزا صالح تبریزی در تبریز به راه افتاد. میرزا صالح که از سوی دولت ایران برای فراگیری هنرهای جدید به فرنگ رفته بود، در بازگشت یک دستگاه ماشین چاپ سنگی با خود به تبریز آورد... نخستین و اولین چاپخانه به روش چاپ سنگی در ایران، به سال ۱۸۴۳م/۱۲۴۵ه.ق دایر گردید و کتاب معجم فی آثار ملوک العجم تألیف شرف‌الدین قزوینی چاپ شد. اما نخستین کتاب چاپ سنگی مصور «البلی و مجنون مکتبی شیرازی» است که به سال ۱۸۴۳م/۱۲۵۹ه.ق در چاپخانه تبریز چاپ شد و دارای چهار مجلس بوده است. (هادی‌هاشمیان، فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و سربی کتابخانه تربیت تبریز، تبریز، انتشارات ستوده، ۱۳۸۶، ص ۸).

۳. زهرا خان سالار، پژوهشی در تصویرسازی عامیانه و کتاب‌آرایی دوره قاجار، فرهنگ مردم، شماره ۱۵-۱۴، ۱۳۷۸، ص ۱۸۳.

۴. دکتر عبدالمجید حسینی راد، زهرا خان سالار، بررسی کتاب‌های چاپ سنگی مصور دوره قاجار، هنرهای زیبا، شماره ۲۳، ص ۸۵.

۵. هاجر صمدی، نقاشی‌های چاپ سنگی مضامین و الهامات، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته پژوهش هنر، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، ۱۳۸۳، ص ۵۰.

۶. محمد رضا شریف‌زاده، ویژگی‌های بصری کتب چاپ سنگی دوره قاجار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته ارتباط تصویری، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، ۱۳۸۶، ص ۸۴.

این آثار نشانه‌هایی از تاثیرگذاری نسخ خطی گذشته بر آثار نقاشان مجالس کتاب‌های چاپ سنگی مورد تاکید قرار گرفت.^۷ تصاویر کتب چاپ سنگی ملهم از شیوه نقاشی دوران قاجاریه بوده که آن نیز تحت تاثیر زندیه و افشاریه می‌باشد. در این آثار اما ظرافت نگارگری‌های دوران صفویه و حرکت روان قلم و حتی تأثیر هنرمندان آن دوران کمتر به چشم می‌خورد.^۸ تصاویر کتب چاپ سنگی را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد: نخست تصاویری که تحت تأثیر رنگ و روغن‌های دوره اول قاجاریه (فتحعلی شاه تا ناصرالدین شاه) نقاشی‌های درباری را شکل داده است و دیگری نقاشی‌های دوره دوم قاجاریه را که همان نقاشی‌های عامیانه و غیر درباری‌اند.^۹

از جمله ویژگی‌های زیبایی‌شناسی تصاویر کتب چاپ سنگی را می‌توان ساده شدن عناصر تصویری در این روش و هم‌چنین فراگیر بودن عنصر خط و عدم استفاده از رنگ‌پردازی در تصاویر و ایجاد صراحت و سادگی در بیان موضوع و محتوا بیان کرد.^{۱۰} در تصاویر کتب چاپ سنگی عنصر خط بیش از سایر عناصر سازنده این تصاویر دارای اهمیت است که جزء ویژگی‌های اصلی این مصورسازی‌ها است. در واقع استفاده از خطوط سیاه و ناصاف در ایجاد تصاویر کتب چاپ سنگی برگرفته از روش و ساختار این فن می‌باشد.^{۱۱} چارچوب و ترکیب قرارگیری تصاویر کتب چاپ سنگی نیز همانند سایر عناصری چون تذهیب، تشعیر، شمسه، اسلیمی و ختایی و ترنج و... متاثر و شبیه نسخه‌های خطی بوده است به نحوی که تصاویر گاه از جدول بیرون می‌روند و گاه محصور در داخل جدول هستند و در نمونه‌هایی تمام صفحه شامل تصویر می‌باشد و گاه همراه با نوشته - نوشته در کنار و اطراف تصویر - ارائه می‌شوند.^{۱۲}

بررسی موضوعی کتب منتخب چاپ سنگی مصور کتابخانه تبریز

کتابخانه مرکزی تبریز گنجینه‌ای از کتب چاپ سنگی است که از میان کتب موجود در این کتابخانه با توجه به اهمیت موضوعی و کیفیت آثار سه نمونه "کلیات جودی (۱۳۱۱/۱۸۹۳)"، "آثار عجم ۱ (۱۳۱۳/۱۸۹۵)"، آثار عجم ۲ (۱۳۱۴/۱۸۹۶)"، "هزار داستان (۱۳۱۸/۱۹۰۰)" با موضوعات مذهبی، تاریخی و باستانی انتخاب گردید.^{۱۳}

کلیات جودی تاریخ ۱۳۱۱ / ۱۸۹۳

کتاب کلیات جودی کلیات مرحوم افصح الشعرا میرزا عبدالجواد خراسانی المتخلص به جودی به تاریخ ۱۳۱۱-۱۸۹۳ ه.ق "و توسط مرحوم ملا حسن خوانساری کتابت شده است که مرحوم ملا حسن خوانساری آن را تالیف کرده و میرزا عبدالجواد خراسانی شعر آن را سروده است.

این کتاب اثری مذهبی محسوب می‌شود که در آن موضوعاتی چون شهادت خمسه طیبه سلام الله علیهم، شهادت حضرت سیدالشهدا، از شروع حرکت از مدینه تا ورود به کربلا و اسیری اهل بیت اطهار از کربلا به کوفه الی شام و از شام به کربلا تا معاودت به مدینه توسط خوانساری مرتب شده است. نسخه‌های متعددی از این کتاب وجود دارد اما نفیس‌ترین آن‌ها چاپ سنگی آن است که در تملک مرحوم ملا حسن خوانساری بوده و حاج میرزا محمد رضایی متخلص به صفا و مرحوم حاج میرزا حبیب الله متخلص به خاقانی محلاتی آن را تنظیم کرده‌اند.

۷. زهرا خان سالار، پیشین، ص ۱۷۸.
۸. علی آیدین خان کشی پور، بررسی ویژگی‌های چاپ سنگی در بیان تخیل خلاق هنرمند، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر، ۱۳۸۸، ص ۵۱.
۹. مهناز شایسته‌فر، جایگاه امام علی (ع) در نسخه خطی حمله حیدری، مجله هنر اسلامی، شماره ۸، ۱۳۸۷، ص ۱۱.
۱۰. زهرا خان سالار، پیشین، ص ۱۸۳.
۱۱. پرویز تناولی، قالیچه‌های تصویری ایران، تهران، ۱۳۶۸، سروش ص ۱۳ و ۱۲.
۱۲. علی آیدین خان کشی پور، پیشین، ص ۵۰.
۱۳. در گنجینه کتابخانه مرکزی تبریز علاوه بر سه اثر یاد شده، کتب سنگی ذی قیمت دیگری وجود دارد که از جمله آثار موجود آثاری با موضوعات ادبی عبارتند از: خسرو دیوزاد: تبریز - ۱۳۱۵ / ۱۸۹۷ - مصور - فارسی - ادبی؛ لیلی و مجنون: محمد سلیمان فضولی بغدادی - ۱۲۷۲ / ۱۸۵۵ - مصور - ترکی - ادبی؛ لیلی و مجنون مکتبی: مکتبی شیرازی - هرات - ۱۸۹۴ / ۱۳۱۲.

از جمله ویژگی‌های این کتاب جلد آن بوده که از تیماج و فاقد تزیینات است و دارای صفحه عنوان بوده که داخل تزیینات برگ مانند و نباتی قرار گرفته و دیباچه (مقدمه) و سر لوحی با تزیینات نباتی داشته است. حاشیه نویسی مورب آن، با کلمه بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ شروع و توضیحاتی در مورد کتاب دارد. در قسمت پایین هر صفحه اولین کلمه صفحه بعد آمده است. آنچه در این کتاب همانند دیگر کتاب‌ها جلب نظر می‌کند، زیبایی خط "نستعلیق" و هم چنین اهمیت موضوع به کار رفته در آن است. صفحه آرایبی ترکیب‌بندی و جدول کشی صفحات به نحوی زیبا و دو ستونه با حاشیه نویسی مورب صورت گرفته است. این کتاب دارای نه تصویر است که تحت تأثیر و الهام گرفته از آثار دیگری از دوران قاجاریه بوده و در خدمت فهم بیشتر توضیحات و اشعار متن بوده است. برخی تصاویر آن کادر اصلی و حاشیه را قطع کرده‌اند. اما جزییات وقایع به صورت ظریف و دقیق با استفاده از تکرار خطوط و هاشور زنی بیان شده است.

پرسپکتیو تصاویر این نسخه نیز همانند دیگر آثار دوران قاجاریه به خوبی رعایت نشده است. دیباچه (مقدمه) کتاب دارای تزیینات اسلیمی و ختایی در سرلوح بوده و بعد از آن در کادر مستطیل کتیبه‌ای که "بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ" در وسط آن است، آورده شده است. در متن صفحه توضیحاتی در مورد مولف اثر و گردآورنده آن به خط نستعلیق چاپ شده حاشیه کتاب نیز به صورت اُرب در ارتباط با متن اصلی کتاب نگاشته شده است.

ایرانیان به استفاده از چاپ سنگی رغبت بیشتری نشان می‌دادند. در ایران کتاب کم تألیف می‌شده، کتاب‌هایی هم که مقارن با ورود صنعت چاپ در ایران وجود داشت، بیشتر کتاب‌های دینی، احادیث، اخبار ادعیه و زیارت و امثال این‌ها بود که به طور تصادفی با چاپ سنگی بهتر از کار در می‌آمد.^{۱۴}

در صفحه دیگر از کتاب کلیات جودی تصویر شهادت حضرت علی (ع) و فرزندان ایشان را در هنگام شهادت نشان می‌دهد که در قاب مربع و مابین متن قرار گرفته است. در این اثر از چهار پیکره استفاده شده و تمامی جزییات تصویر و ظرافت‌های بصری با استفاده از هاشورزنی رعایت شده است.

چهره حضرت علی (ع) و حضرت زینب (س) و حسنین (ع) به دلیل قداست و پاکی، پوشیده نشان داده شده است. دور سر هر چهار پیکره هاله‌ای از نور دیده می‌شود که حاکی از تقدس آن‌هاست.

نحوه قرارگیری و جهت چهره حضرت زینب (س) و حسنین (ع) و نگرانی حالت چهره ایشان چشم بیننده به سوی پیکره حضرت امیرالمومنین معطوف می‌دارد. در این تصویر با استفاده از تکرار عنصر خط، سایه روشن و حجم را در اندام‌ها به وجود آورده است.

در صفحه مقابل نیز متن کتاب با خط نستعلیق در جدول‌بندی دو ستونه نگاشته شده است و حواشی کتاب نیز به صورت ارب و با خط نستعلیق در ارتباط با متن کتاب آمده است (تصویر ۱).

تصویر دیگر از این نسخه ورود حضرت ابا عبدالله (ع) را به کربلا نشان می‌دهد.^{۱۵} از هشت پیکره استفاده شده سه پیکره در سمت چپ تصویر و بزرگ‌تر از سایر پیکره‌ها و پنج پیکره در سمت راست تصویر قرار گرفته است. پیکره حضرت ابا عبدالله و حضرت ابوالفضل بزرگ‌تر و باهاله نورانی مشخص شده که نشان از تقدس و الوهیت آن‌هاست. نحوه قرارگیری پیکره‌ها و جهت صورت آن‌ها، نگاه بیننده را به پیکره حضرت ابا عبدالله جلب می‌کند. در این تصویر

۱۴. سید محمد فدوی، تصویرسازی در عصر صفوی و قاجار، تهران، دانشگاه تهران موسسه انتشارات و چاپ، ۱۳۸۶ ص ۱۱۸.

۱۵. میرزا محمد تقی سپهر، نسخ التواریخ در احوالات حضرت سید الشهداء، انتشارات اسلامیه، چاپ دوم ۱۳۶۳، صص ۱۶۹-۱۶۸.

بالجمله، از راه و بیراه قطع مسافت کرده، بزمن کربلا رسیدند... حسین فرمود: این زمین را نام چیست؟ گفتند: غاصریه، فرمود: جز اینش نام نیست؟ عرض کردند: نینوا، فرمود و دیگر چه گویند؟ گفتند: شاطئی الفرات. گفت: آیا جز این اسامی او را نامی است؟ عرض کردند: کربلا. این وقت آهی سرد بر آورد. فرمود: اینجا زمین آندوه و ابتلا است... این جاست که خوابگاه شتران ما است. این جاست که خونهای ما ریخته شود... این جاست که شیعیان ما قبور ما را زیارت کنند... و این واقعه در روز پنجشنبه دوم شهر محرم الحرام بود.

فضای بین دو تصویر راست و چپ خالی است و اما پایین تصویر باخطوطی شبیه بوته پر شده است. چهره حضرت اباعبدالله (ع) به دلیل قداست بالا کشیده نشده ولیکن مابقی دارای چهره‌ای با نوع نقاشی ساده به تصویر کشیده شده است. در بخش بالایی تصویر نیز به نظر می‌رسد حضور چند پرنده کوچک نوعی فضای روحانی را ایجاد کرده‌اند. در نقاشی مذهبی دوره قاجار، پیامبران، ائمه و زنان خانواده ایشان، لباس بلند و گشادی به تن و مردان همانند روحانیون عبا و عمامه دارند. در تصویر فوق نیز حضرت اباعبدالله جامه گشاد بر تن دارند و این سبک یادآور نقاشی قهوه‌خانه‌ای است.^{۱۶}

در این تصویر مانند سایر آثار این کتاب با استفاده از تکرار خطوط و هاشور زنی، ایجاد سایه روشن و حجم‌نمایی شده است که با استفاده از تکرار خط تمامی ظرافت‌های بصری به نمایش در آمده است. صفحه مقابل شامل متن کتاب است که به خط نستعلیق به شرح وقایع تصویر پرداخته است و دارای حاشیه‌نویسی اریب است. (تصویر ۲).

نگاره دیگر که شهادت حضرت علی اکبر، فرزند حضرت اباعبدالله الحسین را به تصویر کشیده بیان وقایع حادثه عاشورا می‌باشد.^{۱۷}

تصویر ۲- ورود حضرت اباعبدالله (ع) به کربلا، کلیات جودی، ۱۸۹۳/ ۱۳۱۱، تهران.

تصویر ۱- شهادت امیر المومنین (ع)، کلیات جودی، ۱۸۹۳/ ۱۳۱۱، تهران.

۱۶. مهناز شایسته‌فر جایگاه امام علی (ع) در نسخه خطی حمله حدیری، پیشین ص ۱۱.

۱۷. سید محمد جواد، ذهنی تهرانی، مقتل الحسین از مدینه تا مدینه، انتشارات پیام حق، چاپ دوم ۱۳۸۴، صص ۵۹۵-۵۹۴. مرحوم ملا حسین کاشفی در روضه الشهداء می‌نویسد: علی اکبر جوانی بود هیجده ساله با روی چون آفتاب، چون به میدان رسید ساحت آن معرکه از شعاع رخسار وی منور شد لشکر عمر سعد در جمال وی متحیر مانده از آن ناپاک پرسیدند این کیست که تو ما را به حرب وی آورده‌ای؟... عمر سعد چون نگریست و شاهزاده را بر اسب عقاب سوار دید گفت: این پسر بزرگ حسین است که در شکل و شمایل به حضرت رسالت می‌ماند... راوی می‌گوید: هر چند علی اکبر مبارز طلبید کسی به مبارزتش نیامد. شاهزاده خود را بر لشکر خصم زده... و چندان مقاتله کرد که آن گروه انبوه از حرب وی به ستوه آمدند..."

استفاده از پرسپکتیو مقامی در تصویر حضرت علی اصغر دیده می‌شود، پیکره آن حضرت از سایر پیکره‌ها بزرگ تر تصویر شده است. تمام جزئیات با استفاده از تکرار و هاشورزنی خطوط بیان شده است. این تصویر در کادر مربع و ما بین حاشیه صفحه قرار گرفته است و صفحه مقابل نیز شامل متن کتاب به نظم بوده که در داخل جدول بندی زیبا به همراه حواشی مورب قرار گرفته است. نگارگر سعی داشته تا با کشیدن تپه، خیمه‌ها و گل و بوته فضا را خالی نگذارد.

در دوره قاجاریه اغلب پیکره‌ها همان طور که در تصویر مشاهده می‌شود کوتاه‌قد ترسیم می‌شدند. در این نگاره به علت اهمیت موضوع تصویرگر بیشترین تصویر را به حضرت علی اکبر و اسبش اختصاص داده و سعی داشته تا به این شیوه حضور غالب خیر بر شر را با استفاده از ویژگی بصری حرکت از سمت راست به چپ را به بیننده القا کند. در نگاره‌های قبل حضرت علی (ع) و حضرت ابا عبدالله باهاله ای شبیه به پرتوهای خورشید به تصویر درآمدند و لیکن در این جا حضرت علی اکبر (همراه با کلاه خود که آمادگی برای رزم را نشان می‌دهد) باهاله ساده مشخص شده‌اند. شاید به این نحو نگارگران آن دوره اهمیت و برتری ائمه را نشان می‌دادند. (تصویر ۳).

تصویر ۳- شهادت حضرت علی اکبر، کلیات جودی، ۱۳۱۱/ ۱۸۹۳، تهران.

از دیگر وقایع مهم در حادثه عاشورا، ورود اهل بیت ابا عبدالله در حالی که با ریسمان بسته شده بودند به مجلس یزید و سخنرانی و افشاگری‌های حضرت زینب (س) می‌باشد.^{۱۸} در این تصویر، نحوه قرارگیری پیکره‌ها باعث تقسیم فضا شده و از ترکیب‌بندی دایره‌ای استفاده شده است. وجود هاله نورانی دور سر ائمه و پوشش صورت که نشان از تقدس و پاکی آنان دارد، باعث تفکیک ائمه از سایر پیکره‌ها شده است. جهت حرکت دستان پیکره‌ها و نحوه نگاه هر یک از آنان، باعث ایجاد ترکیب‌بندی دایره‌ای و گردش چشم بیننده در صحنه شده است. نشان دادن جزئیات تصویر و ظرافت‌های بصری با استفاده از تکرار خطوط و سایه روشن‌هایی که روی اندام و چین و چروک لباس می‌افتد، تاثیر پذیری هنرمند قاجار را از سبک کار اروپاییان به روشنی مشخص می‌سازد.

نگارگر سعی داشته تا حزن و اندوه اسیران را از واقعه تلخ عاشورا در دست بر دامن داشتن حضرت رقیه (س) نشان دهد. هم چنین حمایت ایشان از اسیران را با دست کشیدن بر سر طفل معصوم به بیننده القا کند. هاله دور سر اسیران همراه با جامه‌های گشاد و بلند. در این دوره تقدس و معصومیت آن‌ها را نشان می‌دهد.^{۱۹} که از جمله عناصر زیبایی‌شناسی تصویر می‌باشند. در تصویر با استفاده از هاشورزنی حجم نمایی شکل گرفته است. این تصویر ما بین متن و حواشی صفحه و در صفحه مقابل نیز متن کتاب به صورت منظم و در جدول‌بندی دو ستونه قرار گرفته و همانند سایر صفحات کتاب از حاشیه‌نویسی به خط زیبای نستعلیق بهره می‌برد. (تصویر ۴)

تصویر ۴- اهل بیت (ع) در مجلس یزید، کلیات جودی، ۱۸۹۳/۱۳۱۱، تهران.

۱۸. سید محمد جواد، ذهنی تهرانی، مقتل الحسین از مدینه تا مدینه، انتشارات پیام حق، چاپ دوم ۱۳۸۴، صص ۵۹۴-۵۹۵
- مرحوم ملا حسین کاشفی در روضه الشهداء می‌نویسد: علی اکبر جوانی بود هیجده ساله با روی چون آفتاب، چون به میدان رسید ساخت آن معرکه از شعاع رخسار وی منور شد لشکر عمر سعد در جمال وی متحیر مانده از آن ناپاک پرسیدند این کیست که تو ما را به حرب وی آورده‌ای؟... عمر سعد چون نگریست و شاهزاده را بر اسب عقاب سوار دید گفت: این پسر بزرگ حسین است که در شکل و شمایل به حضرت رسالت می‌ماند... راوی می‌گوید: هر چند علی اکبر مبارز طلبید کسی به مبارزتش نیامد. شاهزاده خود را بر لشکر خصم زده... و چندان مقاتله کرد که آن گروه انبوه از حرب وی به ستوه آمدند...
۱۹. سید محمد فلدوی، پیشین ص ۱۵۲.

آثار عجم ۱ تاریخ ۱۳۱۳/۱۸۹۵

کتاب آثار عجم^{۲۰} کتابی است که در تاریخ ۱۳۱۳ توسط میرزا محمد قدسی کتابت شده و میرزا اسدا... آن را نشر کرده است و این کتاب توسط فرصت الحسینی شیرازی "میرزا محمد حسین شعاع شیرازی" تألیف شده است.

در دیباچه کتاب که شامل سرلوحی^{۲۱} زیبا با نقوش تذهیب است تأثیر نسخ خطی دیده می‌شود. هم چنین کتیبه‌ای در وسط آن قرار دارد که "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" را در بر گرفته است. در متن کتاب توضیحیه خط نستعلیق در مورد مطالب آن آمده است. این صفحه از کتاب دارای حاشیه‌نویسی بوده که معانی کلمات در آن آمده و این دو صفحه در داخل جدول‌بندی سه‌ستونه قرار گرفته است.

موضوع این کتاب تاریخی و جغرافیایی بوده که موضوعات گسترده دیگری نیز مانند: تاریخ شاهان و بزرگان، احوال شعرا و عرفا،...، اطلاعاتی تاریخی، جغرافیایی و باستان‌شناسی، مختصری از تاریخ اسلام و یاران پیامبر، شرح آثار باستانی سرزمین‌هایی مانند مصر، سفرنامه نویسنده (فرصت‌الدوله در سفری از شیراز آثار باستانی کرمانشاهان، طاق‌بستان و بیستون و آثار تاریخی و اوضاع شیراز در آن زمان، توصیف بناها، بقعه‌ها و باغ‌ها و مساجد در آن وجود دارد. (چرم)

کتاب دارای دیباچه‌ای تذهیب شده از مؤلف (بر خلاف نسخه قبل حواشی کتاب به صورت اریب نیستند) است که در پایین صفحات، اولین کلمه صفحه بعد آمده است. در خاتمه کتاب^{۲۲} تاریخ تألیف نگاشته شده است. تمامی تصاویر موجود در این کتاب به صورت مجزا در یک صفحه قرار گرفته‌اند. ۱۲۶۲۰ متن و ۴۲۰۰ حواشی دارد که توضیحات کتاب به صورت نشر بوده و با خط زیبای نستعلیق نگاشته شده‌اند، البته اشعاری نیز در اواسط کتاب آمده است.

این کتاب یازده تصویر دارد که در فهم بهتر مطالب کتاب مؤثر هستند. تصاویر به صورت خطی و به دور از رنگ‌پردازی کار شده‌اند که با استفاده از تکرار خطوط ایجاد هاشور و سایه‌روشن، بعدنمایی شده است. تمامی جزییات بناهای مورد وصف با استفاده از کاربرد ظریف خطوط و هاشورزنی ارایه شده‌اند. (تصویر ۵)

تصویر ۵- دیباچه، آثار عجم ۱ - ۱۳۱۱/۱۸۹۵ - تهران.

- ۲۰. کتابخانه طهور www.tahoorkkotob.com
- ۲۱. تزیینات گنبد یا گلدسته ماندنی هستند که غالباً به صورت تذهیب و گاهی نقش‌های تشعیری گل و بوته اسلیمی و ختایی و تصاویر حیوانی که در صفحه اول در ابتدای مطالب قرار می‌گیرند.
- ۲۲. در شکل صفحه آخر معمولاً از کادر مثلثی شکلی استفاده می‌شود که راس آن در پایین صفحه است و در واقع بیانگر اتمام جملات و کلمات می‌باشد. (همان، ص ۵۰).

تصویر، قلعه دختر^{۲۳} را نشان می‌دهد که در آن تمام جزئیات با استفاده از تکرار خطوط نشان داده شده است. از تصویر برای کامل کردن توضیحات متن استفاده شده و در آن شاهد نوعی پرسپکتیو و بعدنمایی هستیم که از تکرار خطوط ایجاد شده‌اند. عدم رنگ‌پردازی و در مقابل ایجاد تاریک‌روشن از تکرار نقطه و خط وجود دارد. در واقع عدم عنصر رنگ و بافت در آثار چاپی دوره قاجار، موجب تقویت ارزش‌های خط در اجرای آثار شده‌اند. استفاده از تکنیک تیره و روشنی، درشتی و نازکی خط، ایجاد حس دوری و نزدیکی عناصر بصری و پلان‌بندی صحنه‌های مختلف، از جمله مهم‌ترین نقشی است که خط دو مجموعه آثار چاپی دوره قاجار ایفا می‌کند.^{۲۴}

برخی معتقدند که طرح عمارت اصلی قلعه دختر نشان می‌دهد که اقامتگاهی برای نگهبانان و مهمانان و دارای اتاق‌های پذیرایی و تالار تخت و محل سکونت سلطنتی بوده که می‌توان آن را ناشی از زندگی اولیه اردشیر که توأم با جنگ بوده دانست، پژوهشگران سده نوزدهم / سیزدهم ساخت قلعه دختر و کاخ اردشیر فیروز آباد را به اردشیران نسبت می‌دهند.^{۲۵}

تصویر جزئیاتی از قبیل نقش برجسته‌ها، درختان، رودخانه، حیوانات و آدم‌هایی که در جریان زندگی هستند را به خوبی نشان داده است. احتمال دارد تصویر مردی که در سمت چپ نقش برجسته است، تصویر اردشیر اول باشد.

صفحه بعدی یک صفحه نوشتاری از کتاب است که از زبان راوی به توصیف این مکان پرداخته و چنین آمده است: "زمانی که در مکان مذکور بر کنار رودخانه تنکاب نشسته بودم چند نفر از روضه خوان‌های فیروز آباد... و در آن حوالی پلی بوده است که الحال به سبب لطمه آب رودخانه منهدم گردید...". دارای حاشیه نویسی بوده و متن با خط نستعلیق نوشته شده است (تصویر ۶).

از دیگر اماکن معرفی شده در این کتاب و تصاویر آن‌ها، تخت جمشید است که مجموعه کاخ‌های بزرگ و باشکوهی دوران هخامنشی را شامل می‌شود. "معماری هخامنشی هنری است از تلیق و ابداع که با الهام از سبک معماری بابل، آشور و ابتکار روح ایرانی نوعی مستقل از معماری پدید آورده است"^{۲۶}...

تصویر ۷ طرح کلی از نمای تخت جمشید است که به تک تک جزئیات آن "صدستون، چهل ستون، به همراه نوشتار بر روی آن‌ها..." پرداخته شده است. تصویر در جهت تفسیر کامل متن و با ظرافت تمام با استفاده از دو عنصر نقطه، خط و تکرار آن‌ها شکل یافته است که در یک صفحه مجزا و سطح گونه و به دور از حجم‌نمایی با استفاده از تکرار خطوط و هاشورزنی نمایش یافته است. در نمایش کاخ، هاشورزنی کمتری صورت گرفته و خطوط کمتر و کم‌رنگ حجم و وسعت کاخ را به خوبی نشان داده است. کوه‌های اطراف کاخ نیز با سایه‌روشن و حجم‌دهی کاملاً واضح و مشخص شده‌اند. نگارگر به جزئیات کاخ کمتر پرداخته و نمایی کلی از دور را به تصویر در آورده است. در صفحه مقابل نیز توضیحاتی در توصیف تخت جمشید به خط نستعلیق به این مضمون نوشته شده است: "و دیوار جلوی تخت دیده نمی‌شود، همچنین دخمه‌ها در پشت سر واقع می‌گردند..." این صفحه از کتاب دارای حاشیه‌نویسی است که در برگیرنده معنی کلمات است (تصویر ۷).

تصویر ۷- تخت جمشید، آثار عجم ۱- ۱۳۱۳/۱۸۹۵-تهران.

تصویر ۶- قلعه دختر، آثار عجم ۱- ۱۳۱۳/۱۸۹۵-تهران.

۲۳. قلعه دختر فیروزآباد از جمله آثار استان فارس و از بناهای ماندگار دشت تاریخی فیروزآباد است که از دوران ساسانیان به یادگار مانده است. این قلعه در آستانه دره تنگ آب و در نقطه‌ای که شیب زمین در آن یک دروازه طبیعی را به وجود آورده، قرار گرفته است. این دژ مستحکم و نسبتاً بزرگ که بر تمام منطقه تسلط دارد به احتمال زیاد برای دیدبانی و حفاظت از پایتخت اولیه ساسانیان در شهر گور، به وجود آمده است. این قلعه دارای یک حصار دفاعی است که به طور منظم در بعضی از قسمت‌ها جلوتر و در بعضی عقب‌تر بنا شده است (محمد یوسف کیانی، معماری ایران دوره اسلامی، تهران، سمت، ۱۳۷۹، ص ۱۷۴).

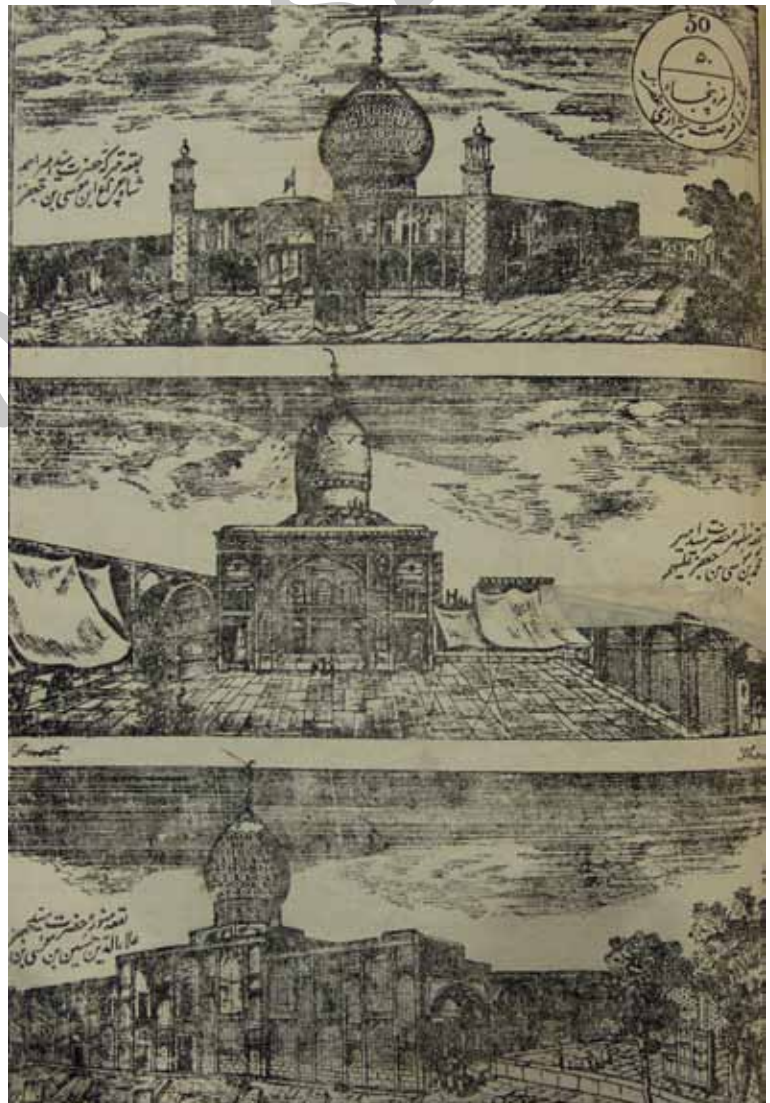
۲۴. سید محمد فدوی، پیشین، ص ۱۵۱.

25. [www.http://fa.wikipedia.org](http://fa.wikipedia.org).

26. (۱۵ تیر ۱۳۸۹) www.daneshnameh.roshdi.ir.

نمایی از حرم سه امامزاده که در شهر شیراز واقع شده‌اند، امامزاده شاه چراغ که از جمله مکان‌های مقدس و دیدنی و گردشگری محسوب می‌شود و آرامگاه امامزاده میر سید احمد، فرزند امام موسی کاظم است. حضرت سید امیر احمد (ع)، ملقب به شاهچراغ و سیدالسادات الاعظم، فرزند بزرگوار امام هفتم و برادر حضرت امام رضا (ع) است که تا پیش از پادشاهی عضدالدوله دیلمی یعنی در حدود صدسال بارگاه آن حضرت نامشخص بوده است. در این مقطع با هویدا شدن نور در این مکان، ساختمانی برای آن حضرت و برادرش حضرت سید امیر احمد (ع) ساخته شد. بنای فعلی شاهچراغ در سده نوزدهم/ششم ساخته شده و بنا دارای دو در اصلی بوده است. دو آرامگاه دیگر که در تصویر مشاهده می‌شود، متعلق به آرامگاه سید میر محمد بن موسی الکاظم (ع) و سیدعلاءالدین حسین (ع) می‌باشد که هر دو برادران سید میر احمد می‌باشند. زیارتگاه سید میر محمد در ضلع شمال شرقی حرم حضرت احمد بن موسی قرار دارد.^{۲۷}

این سه تصویر با ظرافت بسیار و به صورت خطی اجرا شده‌اند که در آن‌ها جزییات بناها با تکرار خطوط به نمایش درآمده است. با استفاده از عنصر خط بعدنمایی و با هاشور زدن، تاریک روشن در تصویر القا شده است. تصاویر در یک صفحه و در صفحه مقابل نیز توضیحاتی درباره هر یک از آن‌ها آمده است هم چنین صفحات دارای جدول بندی ساده و حاشیه‌نویسی است که در حواشی، معانی کلمات موجود در متن آمده است. در تصاویر فوق جزییات اطراف بارگاه نیز مشخص شده است (به ویژه در تصویر بارگاه سید میر محمد) در روی هر کدام از این تصاویر نیز نام آرامگاه با خط نستعلیق نوشته شده است. نقاش با ظرافتی هوشمندانه توانسته جزییاتی را از قبیل مناره، قوس‌ها (طاق) و سردرهای ورودی و گنبدها را به نمایش بگذارد. (تصویر ۸).

تصویر ۸- بقعه‌های متبر که سه امامزاده، آثار عجم ۱۸۹۵/۱۳۱۳، تهران.

۲۷. برای اطلاع بیشتر رک به، علی محمدی، شیراز بهشت ایران، انتشارات تخت جمشید، ۱۳۸۵، صص ۱۸۵-۱۷۰ هم چنین، محمد کریم خرمایی، یادگار گذشتگان شیراز، فرهنگ پارس، ۱۳۸۶، صص ۱۱۷-۱۱۰.

آثار عجم ۲ تاریخ ۱۸۹۶/۱۳۱۴

کتاب آثار عجم ۲ توسط میرزا محمد ملک‌الکتاب کتابت شده و میرزا آقای فرصت حسینی شیرازی آن را تالیف نموده است. موضوع این کتاب جنگ‌های فتحعلی شاه بوده و شهنشاها نام محسوب می‌شود که در واقع جلد دوم کتاب آثار عجم مورد بررسی در این تحقیق مربوط به فتحعلی شاه و جنگ‌های وی با روس می‌باشد.^{۲۸}

از جمله ویژگی‌های این کتاب جلد آن بوده که از تیماج و فاقد تزیینات نباتی و حیوانی و دارای کاغذ فرنگی است. عنوان کتاب در برگزیده نام و موضوع اثر است. دیباچه کتاب دارای سرلوحی به شکل تاج و متنی در ستایش خداوند متعال و رسول‌الله (ص) است. در بخش پایین تاج در یک قاب مستطیل کلمه "بسم الله الرحمن الرحیم" نوشته شده و در اطراف آن با گل اطلسی و نقوش دیگر تزیین شده است. متن در جدول بندی چهار ستونه قرار گرفته و استفاده از تزیینات نباتی در سرلوح با جزییات به چشم می‌خورد. این کتاب شش تصویر دارد که در ارتباط با متن و نشان دهنده جنگ‌های فتحعلی شاه است. این تصاویر به ظرافت و زیبایی سایر آثار مورد بررسی نیستند اما در آن‌ها نوعی حرکت با استفاده از تکرار خطوط به چشم می‌خورد. صفحه آرای در این نسخه نیز مانند سایر نسخه‌ها بر اساس موضوع و نوع کتاب صورت پذیرفته است. این اثر بدون حاشیه‌نویسی است و صفحات آن در جدول بندی ساده چهار ستونه عمودی قرار دارند. تصاویر آن در یک صفحه مجزا و بزرگ اجرا شده‌اند و در میان سطور در کادرهای مستطیلی توضیح در مورد هر تصویر و عناوین اشعار بیان شده است. متن به نظم است و در آخر صفحه، کلمه اول صفحه بعدی ذکر شده است. (تصویر ۹)

تصویر ۹- دیباچه، آثار عجم ۲، ۱۸۹۶/۱۳۱۴، تهران.

۲۸. "دولت روسیه برای دست یافتن به دریای آزاد از راه قفقازیه و ترکستان غربی و یا از طریق آسیای صغیر کوشش می‌کرد دست اندازی به خاک قفقاز بدان جهت که قفقازیه مرکزی و جنوبی همیشه جزئی از کشور ایران محسوب می‌شد و با تمامیت و استقلال ایران بستگی داشت، خواه نا خواه موجب بروز جنگ بین ایران و روسیه بود. به خصوص که بیشتر سکنه قفقازیه شرقی یعنی مردم بلاد گنجه و شیروان و مسلمان و هواخواه حکومت ایران بودند. (علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، انتشارات علمی، چاپ سوم ۱۳۷۱، صص ۸۴-۸۳.)"

در دوران پادشاهی فتحعلی شاه جنگ‌های طولانی بین ایران و روسیه صورت گرفت که در نهایت منجر به تحمیل دو عهد نامه ننگین بر علیه ایران شد. تصویر مورد نظر، یکی از صحنه‌های نبرد ایران با روس‌ها را نمایش می‌دهد.^{۲۹} این تصویر با استفاده از تکرار و تغییر جهت خطوط به حجم‌پردازی پرداخته و بیشتر نمایش واقعه را مدنظر داشته است. چرا که به دلیل محدودیت‌های روش چاپ، هنرمند ناگزیر بوده از تکرار «خط» برای به تصویر کشیدن موضوع بدون استفاده از عناصر دیگری چون رنگ، سایه‌روشن ایجاد نماید؛ در نتیجه ظرافت‌ها و ریزه کاری‌های نگارگری سنتی ایرانی در کتب چاپ سنگی دیده نمی‌شود. لذا ویژگی اساسی کتب چاپ سنگی بیان ساده و بی‌پیرانه آن‌ها می‌باشد.^{۳۰} در این تصویر نحوه قرارگیری پیکره‌ها و جهت حرکت آن‌ها باعث القای حرکت از سمت چپ به راست شده است. هاشورزنی با استفاده از تکرار خطوط صورت پذیرفته است و در تصویر توجه به جزئیات کمتر صورت پذیرفته است. در تصویر فوق نگارگری کرده تا باهاشورهای موازی فرم لباس‌های لشکریان یعنی جامه‌های بلند که فرم لباس نظامیان آن دوره بوده است، را به تصویر بکشد. در تصویر فردی سوار بر اسب در حال تاخت مشاهده می‌شود که فرم کشیدن اندام اسب نشان از خبری مهم برای صاحبقران را است. هم چنین تصویر چادرها و نگهبانان اطراف محل اقامت سربازان را القا می‌کند. (تصویر ۱۰).

این تصویر صحنه‌ای از سپاهیان را که بر گرد خیمه ای ایستاده‌اند نشان می‌دهد، درضمن به توصیف شمشیرها، فیل‌های کوه‌پیکر، شتران، صندوق‌خانه، توپ‌خانه و... پرداخته شده است که نشان از پیروزی سپاه ایران در برابر سپاه روس است. با توجه به پنج جنگ فتحعلی شاه با روس‌ها و شواهد تاریخی در جنگ "اچمازین" دومین جنگ عباس میرزا با روسیه، سپاه ایران به پیروزی دست می‌یابد و با توجه به قراین؛ این تصویر در تعریف پیروزی‌های این جنگ است.^{۳۱}

با استفاده از خطوط عمودی و افقی اجزای تصویر به نمایش در آمده و تصویر خطی متحرک که بدون ظرافت کاری بوده، ایجاد شده است. با تکرار خطوط در این روش حالت سه‌بعدی و سایه‌روشن در تصاویر القا شده است.^{۳۲} با این روش سعی شده تا بخشی از جمعیت نشان داده شود. در صفحه مقابل نیز متن کتاب به خط نستعلیق در جدول کشی^{۳۳} چهارستونه نوشته شده است. عدم پرداختن به جزئیات و ظرافت‌های نگارگری ایرانی و هم چنین سایر آثار کتب چاپ سنگی در این آثار دیده می‌شود (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۰- نبرد با روس‌ها، آثار عجم ۲، ۱۸۹۶/۱۳۱۴، تهران.

۲۹. عزیزالله بیات، تاریخ مختصر ایران، انتشارات دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۷، صص ۱۹۹-۱۹۸.
۳۰. مهدی مرادی شورچه - مرتضی افشاری، تاثیر تصاویر چاپ سنگی بر نقاشی معاصر ایران، نگره، شماره ۷، سال چهارم، ۱۳۸۷، صص ۳۴.
۳۱. عباس اقبال آشتیانی، از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه، تهران، پیمان، ۱۳۸۶، صص ۸۲۴.
۳۲. محسن مراتی، مریم نظری، سیر تحول صورت و نشر با شیوه چاپ سنگی، فصلنامه دانشگاه شاهد، سال دوم، شماره ۲ و ۳ بهار، تاسیسات ۱۳۸۵، صص ۱۵.
۳۳. در کتب چاپ سنگی "شامل دو یا چند خط است که به تناوب و تناسب نازک و ضخیم هستند و همین تفاوت ضخامت خط‌ها نوعی آرایش و زیبایی را به صفحه داده است..." حسن‌هاشمی دهکردی، چاپ سنگی حیات تازه ای در کتابت، فصلنامه هنر، شماره ۷، ۱۳۶۳، صص ۱۲۲.

تصویر ۱۱- نبرد با روس‌ها، آثار عجم ۲، ۱۳۱۴/۱۸۹۶، تهران.

در این صفحه از کتاب، تصویر رفتن شاهزاده "عباس میرزا" به گنجه از عسکران و نجات دادن مسلمانان و... نشان داده شده است. گنجه به سال ۱۲۱۸/۱۸۰۳ توسط روسیه تصرف شد و به محض اطلاع فتحعلی شاه از تسخیر گنجه سپاهی به فرماندهی عباس میرزا نایب السلطنه - که از همه برادران خود لایق تر بود را با ۳۰ هزار سپاهی عازم گنجه کرد. در این نبرد که به جنگ گنجه معروف شد به علت خیانت در سپاه ایران بی نظمی به وجود آمد و تلاش های عباس میرزا در نظم بخشیدن به امور فایده ای حاصل نکرد.^{۳۴} در کتب چاپ سنگی «نقاشان و مذهبیان به تناسب موضوع به تذهیب و نقاشی در کتب چاپ سنگی می پرداختند و با الهام از محیط خود و جامعه، صحنه ها و رویدادها را به تصویر می کشیدند و عادات و رسوم مردم زمان خود را معرفی می کردند. در این اثر با استفاده از تکرار و ریتم خطوط و نحوه به کارگیری و جهت آن ها نوعی حرکت در تصویر القا شده و آشوب و بی نظمی در یک جنگ به طور ملموس نمایش داده شده است. در تصویر حرکتی از سمت چپ به طرف سمت راست بالا وجود دارد که با جهت حرکت اسبان و نحوه قرارگیری پیکرها نمایان شده و با استفاده از هاشورزنی سعی در ایجاد حجم نمایی شده است. اما جزئیات بدون رعایت ظرافت های تصویری به نمایش در آمده است. در صفحه مقابل نیز متن کتاب در جدول بندی چهارستونه و دو خطه قرار گرفته است. "در تصویر سازی های برجای مانده از دوران قاجار که به شیوه چاپ سنگی اجرا شده اند، از آن جمله که ممکن بوده با نوشتار به تنهایی توانایی به تصویر کشیدن همه فهم تر و عامیانه تر موضوعات را نداشته باشد؛ تصویر به عنوان مهمترین عامل به یاری متن می آمده است و چگونگی اجرا و شاکله کلی این آثار از ساختار فکری هنرمند و خالق این تصاویر نشأت می گرفته است." (تصویر ۱۲)

تصویر ۱۲- رفتن شاهزاده به گنجه، آثار عجم ۲، ۱۳۱۴/۱۸۹۶، تهران.

۳۴. "در سال ۱۲۲۰ ه. ق بر اثر تعرض دست نشانده روسیه به منطقه نفوذ ایران مجدداً آتش جنگ شعله ور شد... عباس میرزا قوای خود را برای حمله آماده نمود و تصمیم به فتح گنجه گرفت... چند روز بعد جنگ شدیدی در عسکران نزدیک شوشی بین قوای ایران روس در گرفت و به شکست روس ها منتهی شد... عباس میرزا فراریان روس را در جنوب گنجه به محاصره انداخت و پس از اسیر کردن آنان با سرعت به طرف گنجه پیش رفت. "علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، انتشارات علمی، چاپ سوم ۱۳۷۱، ص ۸۸.

هزاردستان تاریخ ۱۳۱۸/۱۹۰۰

کتاب هزاردستان: کتابی است متعلق به تاریخ "۱۳۱۸-۱۹۰۰" به که خط محمد حسن محمد باقر اصفهانی کتابت شده و میرزا ابوالفتح خان المتخلص به دهقانی سامانی آن را تالیف نموده است.

موضوع این کتاب سلسله داستان‌های عامیانه و باستانی است. از جمله ویژگی‌های بصری این کتاب جلد تیماجی آن است که فاقد هرگونه تزیینات نباتی و حیوانی است. صفحه عنوان کتاب دارای کادری مستطیلی و ترنجی در وسط و چهار لچک در اطراف است و به خط نستعلیق نگارش یافته است.

دیباچه کتاب دارای سر لوحی با تزیینات زیبا به سبک نسخ خطی ادوار پیشین ولی بدون رنگ‌پردازی است که داخل تزیینات نام مولف و نام کتاب آمده است. هم‌چنین کتیبه‌ای دارد که "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" را در بر گرفته است. متن صفحه انگیزه مولف را در تالیف کتاب توضیح می‌دهد و به نعت ناصرالدین شاه می‌پردازد. متن به خط نستعلیق در جدول‌بندی شش ستونه ساده قرار گرفته است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳- دیباچه، هزاردستان، ۱۳۱۸/۱۹۰۰، تهران.

تصویر موضوع "حلقه بر در زدن سه گدای نابینا" را نمایش می‌دهد. در تصویر از نه پیکره استفاده شده که به صورت متقارن چهار پیکره در یک طرف و چهار پیکره در طرف مقابل قرار گرفته‌اند و پیکره اصلی در مرکز تصویر و نمایان‌تر از سایر پیکره‌ها با جزییات نشان داده شده است. به لحاظ صفحه‌آرایی متن کتاب در جدول بندی شش ستونه قرار گرفته و عناوین متن در کادری در وسط متن قرار گرفته‌اند. این کتاب یازده تصویر دارد که نوشتار و تصاویر در جدول بندی ساده و ما بین متن قرار دارند. تصاویر با جزییات بیان شده‌اند که این تصاویر با استفاده از کاربرد خطوط و تکرار آن‌ها و بدون استفاده از رنگ‌پردازی ایجاد شده‌اند. حاشیه‌نویسی در این کتاب وجود ندارد.

تمامی پیکره‌ها در یک خط افقی قرار گرفته و نحوه قرارگیری آن‌ها و جهت دید و سر آن‌ها توجه بیننده را به سوی پیکره وسط صفحه جلب می‌کند. در تصویر تمام جزییات با استفاده از تکرار خط و نقطه که در کتب چاپ سنگی از اهمیت بالایی برخوردار است، آرایه شده است. در این تصویر پرسپکتیو رعایت نشده و به جای کاربرد رنگ با استفاده از تکرار خطوط ایجاد سایه‌روشن و هاشور کرده‌اند. نوع چهره و پوشش پیکره‌ها، همانند آثار دوران قاجاریه است. هم چنین به دلیل پرداختن به جزییات و ظرافت کاری تاثیر نگارگری ایرانی نیز به چشم می‌خورد. آلات موسیقی در دست زنان و وجود تنگ و جام شراب مجلس بزم آن‌ها را به خوبی نشان داده است. تصویر در کادر مستطیل افقی و ما بین متن قرار گرفته است. متن کتاب نیز با خط نستعلیق نگارش یافته که در جدول بندی شش ستونه قرار گرفته است (تصویر ۱۴).

در این تصویر از سه پیکره انسانی استفاده شده است که یک پیکره در نیمه بالایی تصویر و دو پیکره در نیمه پایینی قرار گرفته‌اند. نحوه قرارگیری پیکره‌های انسانی و حیوانی و درختان موجود در صفحه و جهت سر آن‌ها توجه بیننده را به پیکره سمت چپ بالای تصویر جلب می‌کند. بدن گره‌خورده اژدها، بیشتر به اژدهای غربی شبیه است تا نوع چینی آن و یکی از نادرترین اژدهایانی است که در نگارگری به نمایش گذاشته شده است.^{۳۵} پیکره‌ها و پوشش آنان به سیاق پیکره‌های دوران قاجاریه بوده، چرا که تصویرسازی‌های چاپ سنگی، عموماً مخلوطی از نگارگری و طبیعت‌پردازی و چهره‌پردازی رجال و درباریان آن زمان می‌باشند که بعدنمایی به درستی رعایت نشده و عدم طبیعت‌پردازی به چشم می‌خورد و سایه‌روشن‌ها و سایه‌پردازی در این آثار با استفاده از هاشورهای مشخص ایجاد می‌شوند که تعداد محدودتری از ارزش‌های خاکستری را ایجاد کرده‌اند و عنصر خط در مقابل سایر عناصر و به ویژه سایه‌روشن‌ها اهمیت بیشتری دارند.^{۳۶} استفاده از عناصر نمادین چون اژدها و هم چنین عدم وجود پرسپکتیو و بیان جزییات تصویری از ویژگی‌های این تصویر است.

در تصویر با استفاده از عنصر خط و با تکرار خطوط و هاشورزنی ایجاد تاریک و روشن و حجم‌نمایی شده است. تصویر در کادر مستطیل عمودی و ما بین متن کتاب بوده که در بالا و پایین تصویر با خط نستعلیق، متن در جدول بندی شش ستونه نگاشته شده است (تصویر ۱۵).

در این تصویر از هشت پیکره در یک ترکیب بندی حلزونی استفاده شده که از پایین سمت راست تصویر شروع شده و به وسط صفحه رسیده است. در این اثر پیکره‌های اصلی

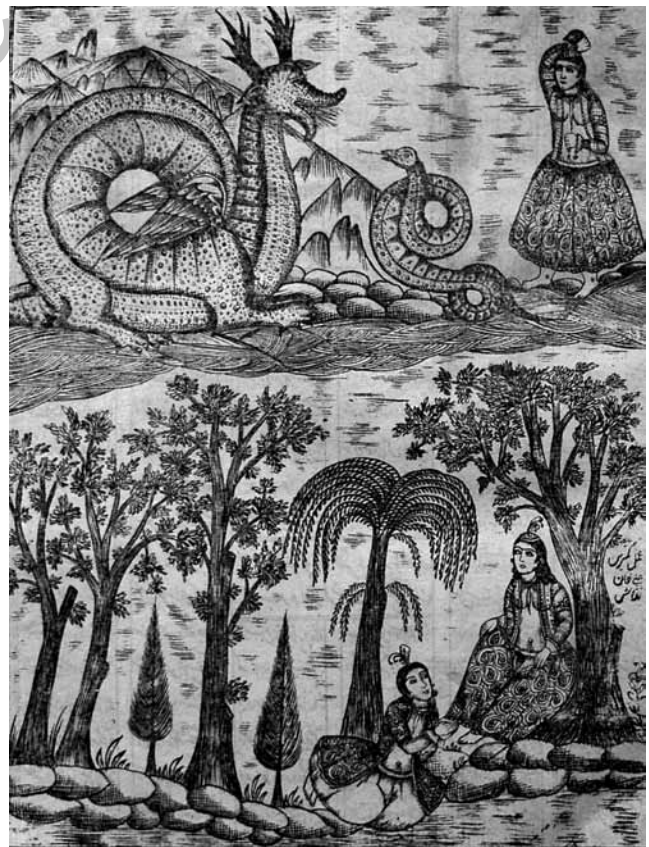
۳۵. برای اطلاع بیشتر در مورد طبقه‌بندی اژدها در نگارگری رک به: علیرضا طاهری، سیر تحول و طبقه بندی اژدها در نگارگری ایرانی، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال پنجم، شماره دهم، ۱۳۸۸، ص ۱۲.
۳۶. محمد رضا شریف زاده، پیشین، ص ۷۱.

در مرکز تصویر و در ترکیب‌بندی حلزونی قرار گرفته و نوازندگان در قسمت پایین تصویر مشاهده می‌شوند. از تمامی تزیینات استفاده شده و با جزییات پرداخته شده است. طراحی جزییاتی از قبیل ستون‌ها، سرسرا همراه با نقوش درون آن، گلدان، آینه و میز، حالت طبیعی تر از مجلس را القا می‌کند. شیرخورشیدی که بر بالای ستون‌های اطراف ترسیم شده، نماد پرچم ایران در آن دوره است که روح‌ملی‌گرایی را القا می‌کند.^{۳۷} این تصویر در کادر مربع و ما بین متن کتاب قرار گرفته است. وجود ظرافت و ریزه کاری به آثار نگارگری ادوار قبل را بیشتر کرده است و استفاده از چهره‌های قاجاری به همراه پوشش آن دوران دیده می‌شود.

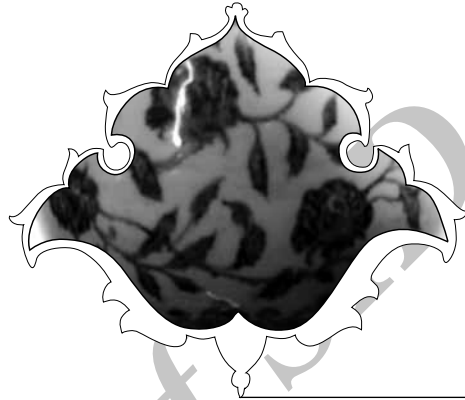

تصویر ۱۴- حلقه بر در زدن سه گدای نابینا، هزاردستان، ۱۹۰۰/۱۳۱۸، تهران.

تصویر ۱۵- شب سی و دوم بهمن بیست و دوم اردیبهشت‌ماه، هزاردستان، ۹۰۰/۱۳۱۸، تهران.

۳۷. رجوع کنید به: یحیی ذکاء (تاریخچه تغییرات و تحولات درفش و علامت دولت ایران از آغاز سده سیزدهم هجری قمری تا امروز)، هنر و مردم، ش ۳۱، ۱۳۴۴. برای اطلاع بیشتر در مورد نقش شیر و خورشید رک به: محمد خزایی، نقش شیرنمود امام علی (ع) در هنر اسلامی، کتاب ماه هنر، ش ۳۱، ۳۲، ۱۳۸۰، صص ۳۹-۳۷.

نتیجه گیری

سرزمین ایران مهد رشد و شکوفایی هنر در زمینه‌های مختلف بوده است. هنر ایرانی در طول تاریخ به انواع مختلف هیبت و جلال خود را نمایان ساخته است. یکی از روش‌های بیان هنری در دوران قاجاریه، کتب چاپ سنگی بوده است که با ورود صنعت چاپ به ایران رواج یافت و مسائل و موضوعات مذهبی، تاریخی و ادبی در این دوران با روش چاپ سنگی در دسترس همگان قرار می‌گرفته است. در این تحقیق چاپ سنگی را به عنوان یکی از شاخه‌های مهم هنر ایران در دوران قاجاریه معرفی و ویژگی اصلی کتب و تصاویر آن‌ها را مورد بررسی قرار دهیم.

نتایج حاصله حاکی از آن است که در دوران قاجاریه چاپ سنگی روش مناسبی برای بیان موضوعات اجتماعی، تاریخی، ادبی و به ویژه مذهبی بوده است؛ چرا که دارای هزینه کمتری بوده و نیز به سهولت و در اختیار اکثر مردم قرار می‌گرفته است و رساندن مفهوم و محتوا در این کتب دارای اهمیت بوده است.

ساختار ظاهری کتب چاپ سنگی همان روند تولید نسخ خطی بوده و استفاده از صفحه عنوان، سر فصل، جدول کشی، صفحه آخر و... در آن‌ها وجود دارد با این تفاوت که فاقد رنگ‌پردازی و به صورت خطی بوده است. از جمله ویژگی‌های زیبایی‌شناسی که در روند این تحقیق مورد بررسی قرار گرفت، تصاویر و نقاشی‌های موجود در آن‌هاست که با توجه به آسان بودن این روش نسبت به روش‌های چاپی دیگر انجام پذیرفته است. عنصر رنگ که در نگارگری ایرانی از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار بوده، به خاطر ویژگی‌های فنی در این آثار حذف و تاکید بر قدرت طراحی و استفاده از عنصر خط و هاشورزنی با تکرار خطوط بوده است که ایجاد سایه‌روشن و حجم در تصاویر را ممکن می‌ساخته است. هم چنین استفاده از عناصری چون خط، بعدنمایی، تقارن و... در تصاویر دیده می‌شود.

فهرست تصاویر

کلیه تصاویر توسط بخش آرشیوی مخزن کتابخانه مرکزی تبریز تهیه شده است.

۱. تصویر ۱. شهادت امیر المومنین (ع)، کلیات جودی، ۱۸۹۳/ ۱۳۱۱، تهران.
۲. تصویر ۲. ورود حضرت اباعبدالله (ع) به کربلا، کلیات جودی، ۱۸۹۳/ ۱۳۱۱، تهران.
۳. تصویر ۳. شهادت حضرت علی اکبر، کلیات جودی، ۱۸۹۳/ ۱۳۱۱، تهران.
۴. تصویر ۴. اهل بیت (ع) در مجلس یزید، کلیات جودی، ۱۸۹۳/ ۱۳۱۱، تهران.
۵. تصویر ۵. دیباچه، آثار عجم ۱، ۱۳۱۱/۱۸۹۵، تهران.
۶. تصویر ۶. قلعه دختر، آثار عجم ۱، ۱۳۱۳/۱۸۹۵، تهران.
۷. تصویر ۷. تخت جمشید، آثار عجم ۱، ۱۳۱۳/۱۸۹۵، تهران.
۸. تصویر ۸. بقعه‌های متبرکه سه امامزاده، آثار عجم ۱، ۱۳۱۳/۱۸۹۵، تهران.
۹. تصویر ۹. دیباچه، آثار عجم ۲، ۱۳۱۴/۱۸۹۶، تهران.
۱۰. تصویر ۱۰. نبرد با روس‌ها، آثار عجم ۲، ۱۳۱۴/۱۸۹۶، تهران.
۱۱. تصویر ۱۱. نبرد با روس‌ها، آثار عجم ۲، ۱۳۱۴/۱۸۹۶، تهران.
۱۲. تصویر ۱۲. رفتن شاهزاده به گنجه، آثار عجم ۲، ۱۳۱۴/۱۸۹۶، تهران.
۱۳. تصویر ۱۳. دیباچه، هزاردستان، ۱۹۰۰/ ۱۳۱۸، تهران.
۱۴. تصویر ۱۴. حلقه بر در زدن سه گدای نابینا، هزاردستان، ۱۹۰۰/ ۱۳۱۸، تهران.
۱۵. تصویر ۱۵. شب سی و دوم بهمن بیست و دوم اردیبهشت‌ماه، هزاردستان، ۱۳۱۸/ ۹۰۰، تهران.

فهرست منابع:

۱. تناولی، پرویز، قالیچه‌های تصویری ایران، تهران، سروش، ۱۳۶۸.
۲. ذهنی تهرانی، سید محمد جواد، مقتل الحسین از مدینه تا مدینه، انتشارات پیام حق، چاپ دوم ۱۳۸۴.
۳. حسینی راد، عبدالمجید، خان سالار، زهرا، بررسی کتاب‌های چاپ سنگی مصور دوره قاجار، هنرهای زیبا، شماره ۲۳، ۱۳۸۴، صص ۸۶-۷۷.
۴. خان سالار، زهرا، پژوهشی در تصویرسازی عامیانه و کتاب‌آرایی دوره قاجار، فرهنگ مردم، شماره ۱۵-۱۴، ۱۳۷۸، صص ۱۸۴-۱۷۸.
۵. خان کشی پور، علی (آیدین)، بررسی ویژگی‌های چاپ سنگی در بیان تخیل خلاق هنرمند، پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته نقاشی، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر، ۱۳۸۸.
۶. سپهر، میرزا محمد تقی، ناسخ التواریخ در احوالات حضرت سیدالشهدا، انتشارات اسلامی، چاپ دوم ۱۳۶۳.
۷. شایسته‌فر، مهناز، جایگاه امام علی (ع) در نسخه خطی حمله حیدری، دو فصلنامه هنر اسلامی، شماره ۸، ۱۳۸۷، صص ۲۴-۷.
۸. شریف‌زاده، محمدرضا، ویژگی‌های بصری کتب چاپ سنگی دوره قاجار، پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته ارتباط تصویری، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، ۱۳۸۶.
۹. شمیم، علی اصغر، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، انتشارات علمی، چاپ سوم ۱۳۷۱.
۱۰. صمدی، هاجر، نقاشی‌های چاپ سنگی مضامین و الهامات، پایان نامه کارشناسی، رشته نقاشی، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر ۱۳۸۳.
۱۱. مراتی، محسن؛ نظری، مریم، سیر تحول صور و نشر با شیوه چاپ سنگی، نگره، شماره ۲ و ۳، ۱۳۸۵، صص ۱۰۳-۱۱۹.
۱۲. مرادی شورچه، مهدی، افشاری، مرتضی، تاثیر تصاویر چاپ سنگی بر نقاشی معاصر ایران، نگره، شماره ۷، سال چهارم، ۱۳۸۷، صص ۳۶-۳۲.
۱۳. هاشمیان، هادی، فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و سربلی «کتابخانه تربیت تبریز»، تبریز، انتشارات ستوده، ۱۳۸۶.
۱۴. هاشمی دهکردی، حسن، چاپ سنگی حیات تازه‌ای در کتابت، فصلنامه هنر، شماره ۷، ۱۳۶۳، صص ۹۹-۹۸.
۱۵. فدوی، سید محمد، تصویرسازی در عصر صفوی و قاجار، تهران، دانشگاه تهران موسسه انتشارات و چاپ، ۱۳۸۶.
۱۶. کیانی، محمد یوسف، معماری ایران دوره اسلامی، تهران، سمت، ۱۳۷۹.
۱۷. محمدی، علی، شیراز بهشت ایران، انتشارات تخت جمشید، ۱۳۸۵، صص ۱۸۵-۱۷۰.
۱۸. خرمایی، محمد کریم، یادگار گذشتگان شیراز، فرهنگ پارس، ۱۳۸۶.
۱۹. بیات، عزیزالله، تاریخ مختصر ایران، انتشارات دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۷.
۲۰. اقبال آشتیانی، عباس، از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه، تهران، پیمان، ۱۳۸۶.
۲۱. طاهر، علیرضا، سیر تحول و طبقه بندی ازدها در نگارگری ایرانی، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال پنجم، شماره دهم، ۱۳۸۸، صص ۲۲-۷.
۲۲. ذکاء، یحیی، تاریخچه تغییرات و تحولات درفش و علامت دولت ایران از آغاز سده سیزدهم هجری قمری تا امروز، هنر و مردم، ش ۳۱، ۱۳۴۴.
۲۳. قرایی، محمد، نقش شیر نمود امام علی (ع) در هنر اسلامی، کتاب ماه هنر، ش ۳۱ تا ۳۲، ۱۳۸۰، صص ۳۹-۳۷.

24. www_fa.wikipedia.org

25. www.tahookotob.com

26. www.daneshnameh.roshdi.ir